

ΕΡΕΙΣΜΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

JACK
HAWKINS
JOAN
COLLINS
DEWEY
MARTIN
ALEXIS
MINOTIS

REGIE: HOWARD HAWKS

ΣΑΧΙ ΔΕΜ ΒΕΣΤΣΕΛΕΡ ΒΟΝ ΒΙΛΛΙΑΜ ΦΑΙΛΚΝΕΡ

ΕΡΕΙΣΜΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Περίοδος Β', τεύχος 43 (4)
Χανιά, Καλοκαίρι 2018

**Ιδιοκτήτης-Εκδότης-
Διευθυντής**
Χρήστος Μαχαίριδης

Συνεργάτες:

Αλέξη Μαρία
Ανδριανάκης Μιχάλης
Βαβουλές Νίκος
Βουράκη Ρούλα
Ζήκου Χρυσούλα
Λεφάκης Μανώλης
Λιναρδάκη Χριστίνα
Μανούσακας Μανώλης
Μαχαίριδης Φιντίας
Μπλαζάκης Νίκος
Μπίσιας Χάρης
Νικολακάκης Δημήτρης
Πετρουλάκη Βάσω
Πολυχρονάκης Μιχάλης
Ροζάκης Στέλιος
Σημανδηράκη Ζαχαρένια
Σταυρουλάκης Κώστας
Τσίβης Γιάννης
Τσουκάτος Γιάννης
Φουρναράκης Κωνσταντίνος

Σελιδοποίηση

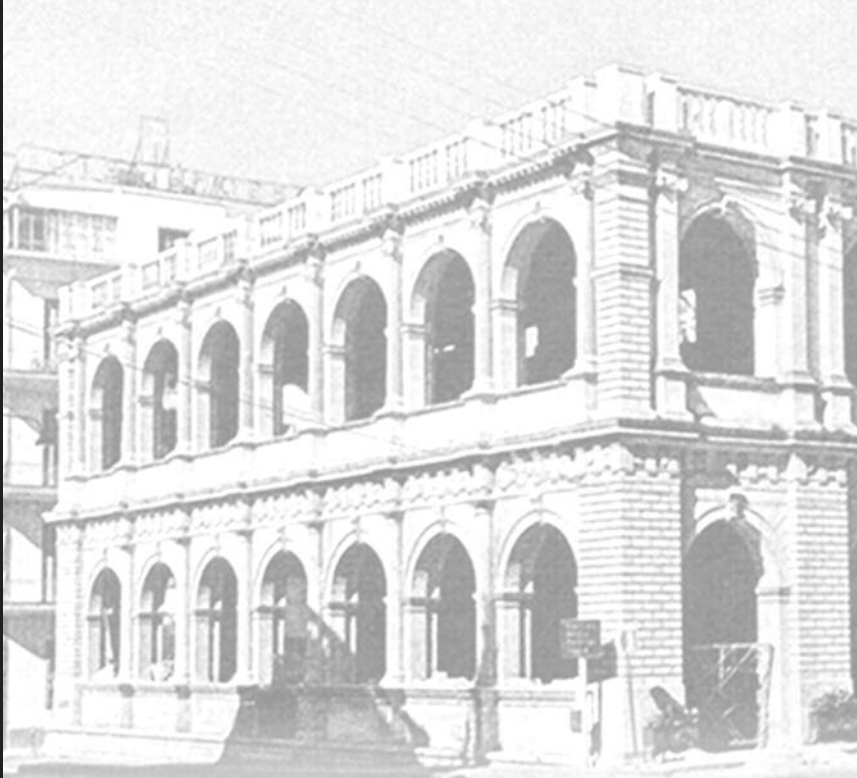
Έφη Μικελάκη

Στοιχειοθέτηση κειμένων

Μαρία Κορωνάκη

Κεντρική διάθεση

Βιβλιοπωλείο και εκδόσεις
Έρεισμα
Κ. Σφακιανάκη 17
Χανιά. Τ.Κ. 73100
email:
chr.macherides@gmail.com

Π ε ρ ι ε χ ό μ ε ν α

1885 'Η πόλις των Χανίων 8 *Γ. Π. Καλαϊσάκης*

Τα Βενετσιάνικα μνημεία της Κρήτης 28 *Μιχάλης Γ. Ανδριανάκης*

Στα χρόνια της
Κρητικής Πολιτείας 58 *Κωνσταντίνος Φουρναράκης*

Η Βίλα της «Βαρώνης Σβαρτε»
στη Χαλέπα 82 *Μανώλης Μανούσακας*

Γρηγόρης Γεωργουδάκης 98 *Ποίηση*

Η μαρτυρική αρμενική ψυχή
και η αρμενική ποίηση 106 *Χριστίνα Λιναρδάκη*

Τάσος
(Αναστάσιος Αλεβίζος) 122 *Εικαστικά*

Νίκος Καζαντζάκης 138 *Ρούλα Βουράκη*

2 Αυγούστου Ημέρα Μνήμης 154 *Χρήστος Μαχαρίδης*

Αλέξης Μινωτής 166 *Θέατρο*

Α' Καλλιτεχνικός διαγωνισμός 182

Σχολιάζοντας την επικαιρότητα 188

Στην ελληνική μυθολογία, κατά τον Ησίοδο, η Λήθη ήταν θυγατέρα της Έριδας και προσωποποίηση της λησμονιάς. Τη θεωρούσαν μία από τις Ναϊάδες Νύμφες. Από τη Λήθη πήραν το όνομά τους μία πηγή και ένας από τους πέντε ποταμούς του Άδη, από τα ύδατα του οποίου έπιναν οι κατερχόμενοι νεκροί για να λησμονήσουν το παρελθόν. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι υπήρχε βωμός της Λήθης στο Ερέχθειο των Αθηνών. Επίσης, στη Βοιωτία υπήρχε, κοντά στο Μαντείο του Τροφωνίου, η πηγή της Λήθης, όπως και η πηγή της Μνημοσύνης.

Την πόλη των Χανίων περιγράφει ο Γεώργιος Καλαϊσάκης, στο κείμενο του 1885 που ανασύρουμε από το Αρχείο του Ερείσματος. Κείμενο που μας μεταφέρει στα Χανιά της Λήθης αφού μόνο οι καταγεγραμμένες αναμνήσεις και οι φωτογραφίες της εποχής, που «πάγωσαν» το χρόνο μπορούν να αναπλάσουν το παρελθόν της πόλης. Στα σημαντικότερα μνημεία της ενετικής περιόδου στην Κρήτη αναφέρεται ο αρχαιολόγος Μιχάλης Ανδριανάκης και στην «Ανοιξη» της Κρητικής Πολιτείας ο συνεργάτης μας Κωνσταντίνος Φουρναράκης, φιλόλογος και συγγραφέας.

Για την Βίλα της Βαρώνης Σβαρτς γράφει ο ιστορικός ερευνητής Μανώλης Μανούσακας. Ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της πόλης, ιδιοκτησίας του Δήμου Χανίων, έχει εγκαταληφθεί στη μοίρα του, στο χρόνο, στο έλεος της ανεξέλεγκτου φυσικού περιβάλλοντος και στους επιτήδειους τυμβωρύχους της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και της ιστορικής μας μνήμης. Οι λογοτεχνικές σελίδες του περιοδικού φιλοξενούν ποιήματα του Γρηγόρη Γεωργουδάκη. Ένα μικρό αφιέρωμα στην Αρμενική ποίηση και στους σημαντικότερους εκπροσώπους της από την Χριστίνα Λιναρδάκη. Για τον «θηρευτή τ' αγνώστου» Νίκο Καζαντζάκη γράφει η φιλόλογος και συγγραφέας Ρούλα Βουράκη.

Στον εξάιρετο καλλιτέχνη και άνθρωπο Τάσσο (Αναστάσιο Αλεβίζο) το εικαστικό μας αφιέρωμα. Το άγνωστο, στο ευρύ κοινό, ολοκαύτωμα των Τσιγγάνων (Ρομά και Σίντι) παρουσιάζουμε στις ιστορικές μας σελίδες. Στη διάσκεψη της Βάνζεε, τον Ιανουάριο του 1942, αποφασίστηκε από δεκαπέντε ανώτερα στελέχη του Γ' Ράιχ, μέλη του γερμανικού εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, η τελική λύση του «ιουδαϊκού ζητήματος». Τα μέτρα

που ελήφθησαν επεκτάθηκαν και κατά των Τσιγγάνων της Ευρώπης από τη ναζιστική Γερμανία και τους συμμάχους της. Εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι εξοντώθηκαν γιατί ανήκαν στις κατώτερες φυλές. «Πρόκειται για μια καταστροφή μεγαλύτερη, αναλογικά με τον πληθυσμό τους, από εκείνη των Εβραίων της Γερμανίας», σημειώνει η καθηγήτρια ιστορίας Ενριέτ Ασσέο.

Στον κορυφαίο τραγωδό Αλέξη Μινωτή αφιερωμένες οι θεατρικές σελίδες μας και στην αναγκαία επιστροφή του «Ασώτου», στη γενέθλια πόλη του, τα Χανιά. Η Ε.ΘΕ.Κ. η οποία μετεξελίχθηκε στο γνωστό Δημοτικό Περιφερειακό Θέατρο Κρήτης (ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ.Κ) ιδρύθηκε στα χρόνια της επταετίας από κάποιους εμπνευσμένους Χανιώτες συμπολίτες μας οι οποίοι αποτάθηκαν στον Μινωτή για να υποστηρίξει το εγχείρημά τους. Ο Μινωτής όχι μόνο τους υποστήριξε, αλλά εντάχθηκε στην επιτροπή πρωτοβουλίας για την ίδρυση της ΕΘΕΚ. Είναι τραγική ειρωνεία της ιστορίας ο άνθρωπος που συνέβαλε παντοιοτρόπως στη γέννηση της Εταιρείας Θεάτρου Κρήτης, ως διευθύνων σύμβουλος επί σειρά ετών, να αγνοείται συστηματικά από τους δημοτικούς άρχοντες, είτε από άγνοια της προσφοράς του στα θεατρικά δρώμενα της πόλης μας αλλά και της εποχής, είτε από πρόθεση. Ο Αλέξης Μινωτής θα έπρεπε ήδη να είχε τιμηθεί από την πόλη του. Είτε με ονοματοδοσία θεατρικού χώρου προς τιμήν του είτε με την τοποθέτηση προτομής του στο Δημοτικό Κήπο με απομάκρυνση άλλης που μόνο με τον πολιτισμό δεν έχει σχέση. Πρέπει επιτέλους να καλλιεργήσουμε την κουλτούρα του πολιτισμού και όχι να διατηρούμε μνημεία του διχασμού σε δημόσιους χώρους. Η κουλτούρα του πολιτισμού καλλιεργεί την αγάπη προς τη ζωή και τα ειρηνικά έργα. Η κουλτούρα του αδελφοκτόνου σπαραγμού καλλιεργεί την ροπή προς τη βία και τη λατρεία του θανάτου.

Εγκαινιάζοντας τον δεύτερο χρόνο επανακυκλοφορίας του περιοδικού μας προσθέτουμε επιπλέον, έγχρωμες σελίδες και προκηρύσσουμε έναν πρωτότυπο καλλιτεχνικό διαγωνισμό. Ανακαλύψτε τον άγνωστο καλλιτέχνη μας και κερδίστε μια ετήσια συνδρομή υποστήριξης στο περιοδικό ΕΡΕΙΣΜΑ.

CITTADI CANDIA.

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΑ ΒΕΝΕΤΣΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ένας «άλλος» πολιτισμός και η προστασία του*

του Μιχάλη Ανδριανάκη

Όταν με αφορμή την ατυχή συγκυρία της τέταρτης Σταυροφορίας η Κρήτη περιήλθε στους Βενετούς, ξεκίνησε μια περίοδος περίπου 450 χρόνων συμβίωσης ανάμεσα στο ντόπιο πληθυσμό και τους κατακτητές του. Στο μακρό αυτό διάστημα οι σχέσεις των δυο λαών κινήθηκαν μέσα σε ευρύτατα όρια, από τη σκληρή αντιπαράθεση στην ειρηνική συνύπαρξη. Συχνά βρέθηκαν απέναντι, ιδίως κατά τους πρώτους αιώνες, αλλά και δίπλα μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, όταν οι πολιτικές συνθήκες για το Βυζάντιο και τον Ελληνισμό άλλαξαν δραματικά. Τότε χρειάστηκε να συνεργαστούν απέναντι στον κοινό εχθρό, που τους απειλούσε. Και πολέμησαν μαζί για 24 ολόκληρα χρόνια με ηρωισμό και αυτοθυσία πάνω στα τείχη των πόλεων -ιδίως του Χάνδακα- και ακόμη άλλα 45 αργότερα, αποτραβηγμένοι στα λείψανα του *Βασιλείου της Κρήτης*, τις οχυρωμένες νησίδες Σούδα, Σπιναλόγκα και Γραμβούσα.

Η συνύπαρξη αυτή στην Κρήτη και τη Βενετία -ανεξάρτητα από τα πολιτικά θέματα- έφερε κοντά τους δυο λαούς και στον τομέα του Πολιτισμού. Η φυσιογνωμία των μεγαλύτερων αστικών κέντρων της Κρήτης προσδιορίζεται ακόμη και σήμερα από την αρχιτεκτονική της Βενετικής περιόδου, όσο και αν οι επόμενες ιστορικές συνθήκες και οι λανθασμένες πολιτικές του παρελθόντος οδήγησαν σε σημαντική απομείωση του μνημειακού αποθέματος. Τα μεγάλα οχυρωματικά έργα σε επίκαιρα σημεία του νησιού, παρά τα προβλήματα διατήρησής των, αποτελούν μια πολύτιμη ενότητα, στην οποία μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την εξέλιξη της πολεμικής τέχνης από το 13^ο μέχρι το 17^ο αιώνα, ιδίως όσον αφορά στο σύγχρονο τότε *προμαχωνικό σύστημα*. Μια σειρά από μεγάλα Δυτικά εκκλησιαστικά μνημεία, σώζονται ακόμη στις πόλεις και την ύπαιθρο της Κρήτης. Αρκετές ιδιωτικές κατοικίες στην πόλη και αγροτικές επαύλεις στην ύπαιθρο, με πολλές μεταγενέστερες μετατροπές, ή σε κακή κατάσταση διατήρησης, διασώζουν ακόμη έντονα τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του Βενετσιάνικου μανιερισμού. Σημαντικά δημόσια έργα, όπως είναι

* Το άρθρο έχει δημοσιευτεί στα Ιταλικά στο συλλογικό τόμο *Candia e Cipro. Le due isole "maggiori" di Venezia*, Venezia 2010, σ.73-93.

τα κυριότερα λιμάνια εξακολουθούν να είναι ακόμη σε χρήση, ενώ εκτεταμένα λείψανα υδραγωγείων με τις κρήνες τους, νεώρια, αποθήκες και άλλα κτίσματα εξακολουθούν να προκαλούν το θαυμασμό για την αρτιότητα της τεχνικής τους. Η καταγραφή, που πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα από τον Ιταλό αρχαιολόγο Giuseppe Gerola και η επανάληψή της εκατό χρόνια μετά από την 28^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έδωσε την ευκαιρία για μια αποτίμηση της κατάστασης με θετικές και αρνητικές διαπιστώσεις. Δεν είναι μικρότερης σημασίας η έντονη επίδραση στην τοπική αστική, ή λαϊκή αρχιτεκτονική. Το τυπικό λαϊκό κρητικό σπίτι, το *καμαρόσπιτο*, αποτελεί απλοποίηση αρχιτεκτονικών τύπων της όψιμης Βενετοκρατίας. Σημαντική επίσης είναι η διείσδυση ισχυρών επιδράσεων ακόμη και στο συντηρητικό χώρο της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Τέλος έξω από το αντικείμενό του άρθρου -όχι όμως χωρίς σημασία- είναι το γενικότερο φαινόμενο της λεγόμενης Κρητικής Αναγέννησης, με τις προεκτάσεις του στο χώρο της ζωγραφικής-κορυφαίο παράδειγμα ο μεγάλος Κρητικός Δομήνικος Θεοτοκόπουλος- και της Λογοτεχνίας. Στις γραμμές που ακολουθούν, θα μας απασχολήσει το θέμα των μνημείων της περιόδου της Βενετοκρατίας και οι προσπάθειες, που γίνονται από την πλευρά της χώρας για την προστασία και ανάδειξή τους.

Μεγάλη απώλεια των μνημείων της Βενετικής περιόδου πραγματοποιήθηκε σταδιακά και ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες κάθε εποχής. Άλλα αχρηστεύτηκαν εξαιτίας των γενικότερων εξελίξεων. Ήδη από το 16^ο αιώνα το άριστα σωζόμενο παλαιοχριστιανικό τείχος των Χανίων, κτισμένο πάνω στα υπολείμματα του ελληνοιστικού, με δομικό υλικό από τα ερειπωμένα κτίσματα της αρχαίας Κυδωνίας, το οποίο επισκευάστηκε και συμπληρώθηκε από τους Βενετούς μετά το 1252, αχρηστεύτηκε ως οχυρωματικό έργο. Αιτία ήταν αφενός η αδυναμία του να αντιμετωπίσει τις ραγδαίες αλλαγές, που συνδεόταν με την εξέλιξη των πυροβόλων, αφετέρου η επέκταση της πόλης εκτός των ορίων της αρχικής οχύρωσης.

Έτσι χρησιμοποιήθηκε ως βάση για την οικοδόμηση ιδιωτικών κτισμάτων, ήδη από το 17^ο αιώνα. Αργότερα σχεδόν εξαφανίστηκε από τα κτίσματα που κατασκευάστηκαν και από τις δυο πλευρές του, χρησιμοποιώντας το τείχος ως μεσότοιχο. Ανάλογη ήταν η τύχη και του παλιού οχυρωματικού περιβόλου του Ηρακλείου, κτισμένου πάνω στα υπολείμματα του Βυζαντινού και του Αραβικού, ο οποίος ωστόσο χρησιμοποιήθηκε για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα και εν μέρει είχε εκσυγχρονιστεί. Τα παλιά φρούρια επίσης, που είχαν κτιστεί στην ενδοχώρα από Βυζαντινούς, Γενοβέζους, ή Βενετούς, όπως και μερικά από τα φρούρια των *Καστελανιών* είχαν ήδη εγκαταλειφθεί ως άχρηστα και ερειπωνόταν σταδιακά. Ήταν πλέον ακατάλληλα να ανταπεξέλθουν στις νέες συνθήκες του πολέμου. Παράλληλα είχε αλλάξει το αμυντικό δόγμα, από την αντιμετώπιση του εσωτερικού αντιπάλου στην ανάγκη προστασίας των παραλίων από εξωτερική επίθεση. Μεγάλες ήταν οι καταστροφές οχυρωματικών έργων και κτισμάτων κυρίως στις πόλεις εξαιτίας του μακροχρόνιου πολέμου με τους Τούρκους. Τα Χανιά και το Ρέθυμνο έπεσαν μετά από σχετικά σύντομη πολιορκία, με αποτέλεσμα οι καταστροφές να είναι περιορισμένες, αλλά όχι ασήμαντες. Αντίθετα η καταστροφή των οχυρώσεων του Ηρακλείου, αλλά και των κτισμάτων της πόλης κατά τη μακροχρόνια σκληρή πολιορκία από τους ανελέητους βομβαρδισμούς, τις υπονομεύσεις και τις φονικές μάχες ήταν μεγάλη. Τα φρούρια επίσης στις νησίδες Σπιναλόγκα, Σούδα και Γραμβούσα είχαν υποστεί αρκετές καταστροφές κατά τη μακροχρόνια πολιορκία τους, την περιορισμένη συντήρηση, αλλά και την οικοδόμηση ενός μεγάλου αριθμού πρόχειρων κτισμάτων για να στεγαστεί το μεγάλο πλήθος των υπερασπιστών τους στη διάρκεια που παρέμειναν στα χέρια των Βενετών, αλλά και αργότερα, όταν έπεσαν στα χέρια των Τούρκων.

Μέσα στα οχυρωμένα αστικά κέντρα στη μακρά διάρκεια της Βενετοκρατίας είχαν πραγματοποιηθεί μεγάλες αλλαγές όσον αφορά στο ρυμοτομικό ιστό και τον αρχιτεκτονικό ρυθμό

Η οχυρωμένη νησίδα Σπινα-
λόγκα από βορειοδυτικά

των κτισμάτων. Η ανάπτυξη των οικισμών γύρω από τις αρχικές οχυρώσεις, στους *εξώβουργους* έφερε νέες αρχιτεκτονικές και αλλαγές στη ρυμοτομία, που ρυθμίστηκε οριστικά με την κατασκευή των εξωτερικών οχυρώσεων κατά το 16^ο αιώνα. Οι συχνοί μεγάλοι σεισμοί, όπως αυτός του 1204, που εξαφάνισε ένα μεγάλο αριθμό από ναούς και άλλα κτίσματα της δεύτερης βυζαντινής περιόδου, υποχρέωναν τις αρχές και τους κατοίκους σε επισκευές, ή ανακατασκευές των διάφορων κτισμάτων. Τέλος οι νέες τάσεις στο χώρο της αρχιτεκτονικής, που ήταν σε εξέλιξη στη Μητρόπολη, έφταναν στην Κρήτη μέσα από τις κατευθείαν αμφίδρομες επαφές, είτε μέσα από τα βιβλία των θεωρητικών του Μανιερισμού, όπως ήταν ο Andrea Palladio και ο Sebastiano Serlio, επιδράσεις των οποίων έχουν αναγνωριστεί σε κτίσματα της Κρήτης. Οι τρεις βασικοί αυτοί λόγοι διαμόρφωσαν το δομημένο περιβάλλον του νησιού στα τέλη της Βενετοκρατίας, όπως το γνωρίζουμε

σήμερα, με κυρίαρχο το στοιχείο του Μανιερισμού, που επηρέασε ισχυρά και την τοπική λαϊκή αρχιτεκτονική στους επόμενους αιώνες. Οι αλλαγές γίνονται φανερές κυρίως σε εκκλησιαστικά μνημεία και των δυο δογμάτων, τα οποία κτίστηκαν κατά την πρώτη περίοδο και γνώρισαν εκτεταμένες επεμβάσεις για δομικούς, ή αρχιτεκτονικούς λόγους πολύ αργότερα.

Οι Τούρκοι, μετά την κατάληψη της Κρήτης φρόντισαν επανειλημμένα για τη συντήρηση των κυριότερων οχυρωματικών έργων, ιδίως αυτών των πόλεων, που τους προστάτευαν από το ανήσυχο Κρητικό στοιχείο μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Αν και ο αμυντικός τους ρόλος τους είχε ξεπεραστεί κατά το 19ο αιώνα, εντούτοις εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται για την προστασία του μουσουλμανικού πληθυσμού, που κυριαρχούσε στις πόλεις, από τις συχνές επαναστάσεις των χριστιανών. Έτσι οι οχυρώσεις είχαν καταστεί για τους ντόπιους, οι οποίοι στο παρελθόν τις είχαν υπερασπιστεί μαζί με τους Βενετούς, ένα μισητό σύμβολο δουλείας και καταπίεσης σε συνδυασμό με τις κερδοσκοπικές τάσεις γύρω από την εκμετάλλευση της αστικής γης, οι οποίες αναπτυσσόταν. Ορισμένα πάλι από τα φρούρια των Καστελανιών στην ύπαιθρο αρχικά επισκευάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν, σταδιακά όμως και αυτά έχασαν τον αμυντικό τους ρόλο. Ορισμένα από αυτά, όπως το Castel Selino στην Παλιόχωρα, το φρούριο των Σφακιών και το Φραγκοκάστελο ανακατασκευάστηκαν σε μεγάλη έκταση μετά το 1867, στα πλαίσια της τελευταίας προσπάθειας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να αναπτύξει ένα πυκνό δίκτυο μικρών φρουρίων σε ολόκληρο το νησί, προκειμένου να ελέγξει τον ατίθασο Ελληνικό πληθυσμό.

Οι μεγάλοι καθολικοί ναοί περιήλθαν ως λεία πολέμου στο νέο κατακτητή και οι περισσότεροι μετατράπηκαν από τους μουσουλμάνους σε τζαμιά με στοιχειώδεις τροποποιήσεις. Αφού εξαφάνισαν τα χριστιανικά σύμβολα και απομάκρυναν για λόγους κάθαρσης τους τάφους από το εσωτερικό των ναών, απλώς πρόσθεσαν τις απαραίτητες για τη νέα λατρεία κατασκευές, όπως είναι τα *μιχράμπ* και τα *μιμπάρ* καθώς και

οι υψηλοί μιναρέδες. Οι αλλαγές μέχρι το 19^ο αιώνα, οπότε παρατηρείται μια τάση εκσυγχρονισμού σε ορισμένους ναούς-τζαμιά, είναι περιορισμένες. Αντίθετα είναι έντονες οι επιρροές της τοπικής παράδοσης, όσον αφορά στον τρόπο δόμησης στα λίγα τζαμιά, που κτίστηκαν ειδικά για τη χρήση αυτή.

Οι πολυτελείς κατοικίες των ευγενών στην πόλη και την ύπαιθρο περιήλθαν στη νέα άρχουσα τάξη, αν και κάποιοι από τους προηγούμενους ιδιοκτήτες προτίμησαν να εξισλαμίστουν, προκειμένου να διατηρήσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία. Και στα κτίσματα αυτά έγιναν αρκετές επεμβάσεις, προκειμένου να ανταποκριθούν στον τρόπο ζωής και την αισθητική των νέων ιδιοκτητών. Ως προς τη διαρρύθμισή τους τροποποιήθηκαν, σύμφωνα με το μουσουλμανικό τρόπο ζωής. Συχνή ήταν η τροποποίηση των διαμορφωμένων σύμφωνα με την αισθητική του Μανιερισμού όψεων με την προσθήκη των ξύλινων κιοσκιών, ή άλλων μικρότερων επεμβάσεων. Οι προσθήκες αυτές επέφεραν σε πολλές περιπτώσεις και αλλαγές στη μέχρι τότε καλή ρυμοτομία των πόλεων, Έτσι στα χρόνια της Τουρκοκρατίας η αρχιτεκτονική των πόλεων άρχισε να παίρνει ένα ανατολίτικο χαρακτήρα, αν και στην τοπική λαϊκή παράδοση είχαν επικρατήσει μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι επιδράσεις από τα χρόνια της Βενετοκρατίας. Οι μεγάλοι σεισμοί, αλλά και οι καταστροφές κατά τη διάρκεια πολεμικών γεγονότων επίσης προκάλεσαν σημαντικές καταστροφές στο δομημένο περιβάλλον. Ιδιαίτερα καταστροφικός υπήρξε ο σεισμός της 30ής Σεπτεμβρίου του 1856, από τον οποίο, σύμφωνα με μαρτυρίες, ελάχιστα κτίσματα σώθηκαν σχετικά αλώβητα, ιδίως στην πόλη του Ηρακλείου, καθώς και η πυρπόληση μέρους της χριστιανικής συνοικίας των Χανιών το 1897. Στην ύπαιθρο πάλι πολλές από τις επαύλεις, που υπήρχαν περιήλθαν στους κατακτητές, οι οποίοι συνέχισαν τον τρόπο ζωής των βενετσιάνων ευγενών.

Η ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας το 1898 και η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα το 1913, άλλαξαν εντελώς και τα οικιστικά δεδομένα. Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχαν

Η Λότζια του Ηρακλείου

αρχίσει να υπάρχουν σημαντικές αλλαγές στην ανάπτυξη των πόλεων, με την επικράτηση του ρεύματος του Νεοκλασικισμού και του Οθωμανικού Εκλεκτικισμού, που αποτέλεσαν για τους δυο λαούς και τρόπο έκφρασης της ιδιαιτερότητας εκάστου. Οι νέες αυτές τάσεις για την Κρήτη επικράτησαν ολοκληρωτικά στις αναπτυσσόμενες εκτός των τειχών συνοικίες και σε σημαντικό βαθμό στα περιτειχισμένα τμήματά τους. Έτσι η αρχιτεκτονική στην Κρήτη, άρχισε για μια ακόμη φορά να αλλάζει, αν και πολλά κλασικιστικά στοιχεία ήταν κοινά. Παρά τις μεγάλες αυτές αλλαγές ωστόσο, εξακολουθούσε να υπάρχει και να χρησιμοποιείται ένας μεγάλος αριθμός από κτίσματα της Βενετικής περιόδου, τα οποία άντεξαν λόγω και της πολύ καλής κατασκευής τους. Η στάση του πληθυσμού απέναντι στα μνημεία αυτά ήταν γενικά θετική, όπως και των λογίων, που συχνά εκφράζονται γι' αυτά με θαυμασμό. Τα τείχη ωστόσο των πόλεων θεωρήθηκαν σαν μισητά σύμβολα της μακροχρόνιας σκλαβιάς, εμπόδια στην ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό των πόλεων, αλλά και τις κερδοσκοπικές τάσεις, που αναπτυσσόταν. Με μεγάλα ρήγματα, που δημιουργήθηκαν στα τείχη επιχειρήθηκε η ενοποίηση των παλιών με τις νέες

πόλεις, που αναπτυσσόταν ραγδαία στα περίχωρα. Το μέγεθος ωστόσο και η ισχυρή κατασκευή των τειχών αποτέλεσαν τα κύρια εμπόδια για την πλήρη κατεδάφισή τους. Οι τάφροι, οι οποίες είχαν ήδη μετατραπεί σε μεγάλη έκταση σε λαχανόκηπους άρχισαν να οικοδομούνται σταδιακά. Κάποιοι από τους παλιούς ναούς περιήλθαν στην Ορθόδοξη λατρεία, ενώ άλλοι πήραν διάφορες, πολλές φορές ασυμβίβαστες, χρήσεις. Τα μεγάλα ιδιωτικά μέγαρα, που ανήκαν σε μουσουλμάνους, πουλήθηκαν σε χριστιανούς κατά τη μαζική αναχώρησή τους στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ή χαρακτηρίστηκαν ως *ανταλλάξιμες περιουσίες* μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Κάποιες μεμονωμένες ενέργειες προστασίας και ανάδειξης βενετσιάνικων μνημείων ξεκίνησαν αρκετά ενωρίς, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, χάρη στις παρεμβάσεις ευαισθητοποιημένων λόγιων Κρητικών με την ευθύνη κυρίως των Εφορειών Αρχαιοτήτων. Στην προσπάθεια αυτή ενεργό ρόλο έπαιξαν οι αρχαιολόγοι της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, που εργαζόταν στην Κρήτη. Η καταγραφή των μνημείων της Βενετοκρατίας από το G.Gerola στις αρχές του 20ού αιώνα και η παρουσία αρχαιολόγων της Ιταλικής Σχολής στην Κρήτη προκάλεσε μια μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση των ντόπιων λόγιων στην προστασία της κληρονομιάς αυτής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ετοιμόρροπης Λότζιας του Ηρακλείου, όπου ζητήθηκε η βοήθεια του Giuseppe Gerola στην αποκατάστασή της και έγινε μια πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια. Το νέο Ρυμοτομικό Σχέδιο του Ηρακλείου του 1936, προέβλεπε μεγάλης έκτασης κατεδαφίσεις, ιδίως στην εσωτερική περίμετρο του τείχους. Η μερική εφαρμογή του σχεδίου προκάλεσε σημαντικές βλάβες στο μνημειακό χαρακτήρα της πόλης.

Κατά τη διάρκεια της Μάχης της Κρήτης οι παλιές πόλεις των Χανίων και του Ηρακλείου βομβαρδίστηκαν από τα Γερμανικά αεροπλάνα. Στο Ηράκλειο οι απώλειες έφταναν στο 30% των κτισμάτων, με μεγαλύτερη πυκνότητα γύρω από τον καθεδρικό ναό του Αγίου Μηνά. Μεγαλύτερες ήταν οι κατα-

Ηράκλειο, ο Δουκικός ναός
του Αγίου Μάρκου

στροφές στα Χανιά, κυρίως στις συνοικίες Καστέλι, Σπλάντζια και Χιόνες στην ανατολική πλευρά της πόλης. Μέσα ωστόσο στη δίνη του πολέμου, το 1941 και ενώ η πόλη των Χανιών ήταν γεμάτη από καπνίζοντα ερείπια, ο έφορος αρχαιοτήτων Δυτικής Κρήτης Βασίλειος Θεοφανείδης προχώρησε στο χαρακτηρισμό ενός αριθμού από αξιόλογα κτίσματα, κυρίως Βενετσιάνικα, ως *ιστορικά διατηρητέα μνημεία* και φρόντισε για την περισυλλογή στο Αρχαιολογικό Μουσείο ενός μεγάλου αριθμού από γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη. Το 1947 το νέο Ρυμοτομικό Σχέδιο του Γραφείου Δοξιάδη προέβλεπε μεγάλης έκτασης κατεδαφίσεις, διανοίξεις δρόμων και αστικό αναδασμό σε τμήμα της πόλης. Αρκετά από αυτά υλοποιήθηκαν με αποτέλεσμα να αλλοιωθεί σημαντικά ο χαρακτήρας της πόλης. Η απώλεια ωστόσο αυτή αναπληρώθηκε από την ανακάλυψη στα οικόπεδα, που δημιουργήθηκαν από τις κατεδαφίσεις, σημαντικών αρχαιοτήτων της Μινωϊκής κυρίως περιόδου. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων καταβάλλει προσπάθειες για τη σωτηρία των μνημείων και επεμβαίνει με τις περιορισμένες της δυνατότητες για την αποκατάστασή τους.

Αμέσως μετά τον πόλεμο καταβάλλονται προσπάθειες από ομάδα λογίων του Ηρακλείου να προστατέψουν μνημεία, που βρίσκονται σε κίνδυνο. Ο δουκικός ναός του Αγίου Μάρκου αποκαθίσταται από την Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών σε αίθουσα πολιτιστικών εκδηλώσεων και αρχίζουν εκ νέου οι προσπάθειες για την αποκατάσταση της Λότζιας, του ναού της Παναγίας των Σταυροφόρων και των εξωτερικών οχυρώσεων του Ηρακλείου. Η προστασία των Βενετσιάνικων μνημείων ασκείται αρχικά με την ευθύνη των τοπικών Εφόρων Αρχαιοτήτων Νικολάου Πλάτωνα και Στυλιανού Αλεξίου και από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δ΄ Περιφέρειας, που εδρεύει στην Αθήνα. Παράλληλα όμως αναπτύσσεται ένα ισχυρό κίνημα για την κατεδάφιση των οχυρώσεων, στις οποίες αποδίδονται όλα τα προβλήματα της πόλης, προκειμένου να μετατραπούν σε οικόπεδα. Αρκετές οικοδομές κτίζονται πάνω στον περίβολο και στις εξωτερικές οχυρώσεις. Ο εκσυγχρονισμός του λιμανιού προκαλεί εκτεταμένες κατεδαφίσεις μνημείων, όπως τα ανατολικά νεώρια. Εντελώς αδικαιολόγητη ήταν η

Ηράκλειο, οι προμαχώνες
Μαρτινέγκο και Βηθλεέμ

Ηράκλειο, ναός Αγίου Πέτρου των Δομηνικανών κατά τις εργασίες αποκατάστασης (2010)

βανδαλική κατεδάφιση από τη Δικτατορία του μεγάλου ναού του Σωτήρα των Αυγουστινιανών για να πάρει τη θέση του μια ουδέτερη πλατεία.

Το 1965 οι παλιές πόλεις των Χανίων και του Ηρακλείου και το 1967 του Ρεθύμνου, χαρακτηρίζονται σε *Ιστορικά, διατηρητέα Μνημεία*, από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και αρχίζουν οι συστηματικές ενέργειες προστασίας. Ο Νόμος 3028/02 θεωρεί σήμερα αυτοδικαίως όλα τα κτήρια της Βενετικής περιόδου ως «αρχαία μνημεία», που προστατεύονται ως παλιότερα του 1830. Το έργο της ανάδειξης της πολιτιστικής κληρονομιάς της Βενετικής περιόδου εντάθηκε με την ίδρυση το 1965 της 13^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Πολλά οφείλουμε στον επί δεκαετίες, αείμνηστο Έφορο Βυζαντινών

Αρχαιοτήτων Μανόλη Μπορμπουδάκη και τους συνεργάτες του για τη σωτηρία και ανάδειξη ενός μεγάλου αριθμού από μνημεία. Το 2003 ιδρύθηκε και η 28^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αρμόδια για τη Δυτική Κρήτη. Οι δυο Εφορείες σε άριστη συνεργασία με την Περιφέρεια Κρήτης, τους Δήμους και την ημιαυτόνομη Εκκλησία της Κρήτης έχουν μεγιστοποιήσει τις προσπάθειές τους για την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς της περιόδου της Βενετοκρατίας, αξιοποιώντας ιδίως τις γενναίες χρηματοδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Φυσικά τα προβλήματα είναι πολλά, οι ανάγκες μεγάλες και πολλά θα πρέπει να γίνουν ακόμη. Τα τελευταία χρόνια η προστασία όλων των μνημείων ανατέθηκε στις τέσσερις Ενιαίες Εφορείες Αρχαιοτήτων, με αρμοδιότητα τους πρώην νομούς, που συνεχίζουν τις ενέργειες, παρά τις δυσκολίες από την κρίση.

Αρχίζοντας από την πρωτεύουσα του Βασιλείου της Κρήτης, την Κάντια, ή Χάνδακα, όπως ήταν γνωστό τότε το σημερινό Ηράκλειο, διαπιστώνουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος του οικισμού έχει δώσει τη θέση του σε σύγχρονες οικοδομές,

Ηράκλειο, ναός Αγίου Φραγκίσκου κατά την ανασκαφή (2003)

Ηράκλειο, η κρίση Morozini κατά τις εργασίες αποκατάστασης

αν και έχει διατηρηθεί σε μεγάλη έκταση ο παλιός ρυμοτομικός ιστός. Την παλιά πόλη περιβάλλουν τα πανίσχυρα τείχη και στο εσωτερικό της διατηρούνται ορισμένα από τα πιο εντυπωσιακά κτίσματα της Βενετοκρατίας. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα τέθηκε θέμα αποκατάστασης της ετοιμόρροπης Λότζιας, ενός τυπικού έργου του βενετσιάνικου μανιερισμού, που ανακατασκευάστηκε τελικά μετά από πολλές περιπέτειες στη δεκαετία του 1970 και στεγάζει σήμερα την έδρα του Δήμου Ηρακλείου. Την ίδια εποχή αποκαταστάθηκε δίπλα στη Λότζια ο δουκικός ναός του Αγίου Μάρκου, μια τυπική αναγεννησιακή τρίκλιτη βασιλική που εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως αίθουσα εκδηλώσεων. Η πρόσφατη ολοκλήρωση της αποκατάστασης του καθολικού της Μονής του Αγίου Πέτρου των Δομηνικανών, επανεντάσσουν στη ζωή της πόλης ένα ακόμη μεγάλο μνημείο, που συνδέεται μάλιστα διαχρονικά με την ιστορική εξέλιξη της πόλης από τα χρόνια της Αραβοκρατίας τουλάχιστον, όπως δείχνουν οι ανασκαφές της

13^{ος} ΕΒΑ στον περιβάλλοντα χώρο του. Πρόσφατα αποκαλύφθηκαν και αναδεικνύονται τα ερείπια του μεγάλου ναού του Αγίου Φραγκίσκου κάτω από το Αρχαιολογικό Μουσείο. Πρόσφατα συντηρήθηκε από την 28η Εφορεία με τη χρηματοδότηση του Δήμου Ηρακλείου το έμβλημα της πόλης, η κρήνη Morozini, ένα από τα τυπικότερα έργα του βενετσιάνικου Μανιερισμού στην Κρήτη, που κατασκευάστηκε από τους Ρεθύμνιους αδελφούς Φραμπενέτους, ως κατάληξη του εντυπωσιακού έργου υδροδότησης της πόλης, για το οποίο φρόντισε ο Francesco Morozini. Ένα ακόμη σημαντικό μνημείο του Ηρακλείου, το φρούριο Rocca a Mare, ή Κούλες από το τουρκικό όνομά του, έχει αποκατασταθεί και είναι επισκέψιμο και χώρος εκδηλώσεων. Τα τελευταία χρόνια εκτελέστηκαν εκτεταμένες εργασίες πλήρους ανάδειξής του. Από τα τρία συγκροτήματα των νεωρίων δυστυχώς έχει σωθεί μόνο ένα σημαντικό μέρος, για τα οποία έχουν γίνει και συνεχίζονται ενέργειες ανάδειξης.

Ηράκλειο, ο ναός του San Salvatore ως Βαλιδέ τζαμί (φωτογραφία G. Gerola, 1903)

Παλιόκαστρο Ηρακλείου. Δεξιά διακρίνεται ασβεστοκάλιμο από την περίοδο της Βενετοκρατίας.

Παράλληλα, την ίδια εποχή, άρχισε το μεγάλο έργο της ανάκτησης και αποκατάστασης του σχεδιασμένου κατά το 16^ο αιώνα από το διάσημο θεωρητικό του προμαχωνικού συστήματος Michele Sanmicieli, οχυρωματικού περιβόλου, ενός μεγάλου και με συμβολική αξία μνημείου, εξαιτίας της θέσης του στην εξέλιξη της οχυρωτικής, αλλά και της έμπρακτης δοκιμασίας του από τη σκληρή και μακροχρόνια πολιορκία. Τα τείχη του Ηρακλείου κατά το μεγάλο αυτό διάστημα και παρά τους ανελέητους βομβαρδισμούς και υπονομιεύσεις, τις φονικές επιθέσεις από στεριά και θάλασσα, άντεξαν και κράτησαν ψηλά την υπόληψη του χριστιανικού κόσμου για να παραδοθούν τελικά με τιμή για τους υπερασπιστές τους, ερείπια στο νέο κατακτητή. Στα χρόνια που ακολούθησαν πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες ανακατασκευές, ώστε να μπορέσουν να προστατέψουν το νέο κατακτητή από τις συνεχείς αντιδράσεις των Κρητικών. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ωστόσο, με τη δημιουργία της ημιαυτόνομης Κρητικής Πολιτείας, το αίσθημα της ελευθερίας, σε συνδυασμό με κερδοσκοπικές τάσεις άρχισε να ωθεί τους κατοίκους της πόλης στην απελευθέρωσή τους από τα χαρακτηριστικά σύμβολα της κατάκτησης, όπως ήταν οι οχυρώσεις. Μετά από πολλές

καταστροφές, αλλοιώσεις και παλινωδίες, άρχισε στη δεκαετία του 1970 η αποκατάσταση του σημαντικού αυτού αμυντικού έργου, αρχικά από τη 13^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Στη συνέχεια και μέχρι σήμερα το έργο εκτελείται από το Δήμο Ηρακλείου μέσα από μια Προγραμματική Σύμβαση. Μεγάλα τμήματα των προμαχώνων και των ευθύγραμμων τμημάτων, της τάφρου, χαμηλές πλατείες και μνημειακές πύλες έχουν αποκατασταθεί και χρησιμοποιούνται για πολιτιστικές και άλλες χρήσεις. Παρά το ότι το μεγάλο αυτό έργο είναι εδώ και χρόνια σε εξέλιξη, απομένουν αρκετά να γίνουν ακόμη και κυρίως κάποιες καθοριστικές ενέργειες για την ενοποίηση και ουσιαστική ανάδειξή του ως οχυρωματικού έργου, που συνδέονται με την σε εξέλιξη μελέτη χρήσεων.

Ανατολικότερα, στο νομό Λασιθίου, σώζονται μικρότερης κλίμακας, αλλά όχι μικρότερης σημασίας μνημεία από την περίοδο της Βενετοκρατίας. Αρκετές επεμβάσεις έχουν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν και συνεχίζονται σήμερα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασηθίου. Το κυριότερο μνημείο, η οχυρωμένη νησίδα Σπιναλόγκα, που παρέμεινε μέχρι το 1715 στα χέρια των Βενετών και χρησιμοποιήθηκε μέχρι σχετικά πρόσφατα σαν τόπος απομόνωσης των λεπτρών, βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο ανάδειξης και έχει εξελιχθεί σε ένα χώρο με πολύ μεγάλη επισκεψιμότητα. Οι επί χρόνια επεμβάσεις της 13^{ης} Εφορείας, που εντατικοποιήθηκαν τελευταία έχουν αναδείξει με ευαισθησία σε ικανοποιητικό βαθμό το σημαντικό αυτό οχυρωματικό έργο, ταυτόχρονα με τις τραγικές μνήμες της χρήσης του πρόσφατου παρελθόντος ως Λεπροκομείου. Σύντομα ελπίζουμε ότι θα συνεχιστούν οι προσπάθειες σε εφαρμογή των έτοιμων μελετών που υπάρχουν, ενώ προχωρεί η διαδικασία ένταξής στα μνημεία της UNESCO. Από παλιά έχουν προχωρήσει ικανοποιητικά οι ενέργειες αποκατάστασης του φρουρίου της Σητείας Καζάρμα, που είναι επισκέψιμος χώρος και τόπος εκδηλώσεων σήμερα στη δυστυχώς αλλοιωμένη από την έντονη ανάπτυξη πόλη της Ανατολικής Κρήτης. Ανάλογες προσπάθειες έχουν γίνει και για το φρούριο Καλέ της

Ετιά Σητείας, έπαυλη Dei Mezzo (G.Gerola 1903)

Ιεράπετρας, ένα χαρακτηριστικό δείγμα της παλιότερης οχυρωτικής, πριν από την ανάπτυξη του προμαχωνικού συστήματος. Πρόσφατα ολοκληρώθηκαν και οι εργασίες υποθεμελίωσης, καθοριστικές για τη σωτηρία του. Ένα ακόμη σημαντικό κτίσμα, η έπαυλη της οικογένειας De Mezzo στο μικρό χωριό Ετιά της Σητείας έχει αποκτηθεί από το ΥΠΠΟ και έχει σε μεγάλο βαθμό αποκατασταθεί. Πολλές ακόμη είναι οι επεμβάσεις σε μνημεία της ίδιας περιόδου στο νομό Λασιθίου, τα οποία είτε αποτελούν καθαρά Βενετσιάνικα έργα, είτε έχουν επηρεαστεί ισχυρά από την αρχιτεκτονική της εποχής.

Στο νομό Ρεθύμνου το κυριότερο μνημείο της Βενετοκρατίας είναι η ομώνυμη παλιά πόλη, η οποία έχει απολέσει το μικρό οχυρωματικό της περίβολο, διατηρεί όμως το φρούριο της ακρόπολης, το λιμάνι, μερικά σημαντικά μνημεία, τον πολεοδομικό της ιστό και ένα μεγάλο αριθμό από ιδιωτικά κτίσματα με τις χαρακτηριστικές «πινελιές» των χρόνων της Τουρκοκρατίας, αλλά και κάποιες ασχήμιες της εποχής μας. Η πόλη ως μνημειακό σύνολο προστατεύεται από το 1967, αρχικά από τη 13^η, στη συνέχεια από την 28^η Εφορεία Βυζαντινών

Αρχαιοτήτων και σήμερα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου. Αρκετά έχουν γίνει σε μνημεία και κτίσματα του Ρεθύμνου επί σειρά ετών και συνεχίζονται εντατικότερα τα τελευταία χρόνια. Το φρούριο Φορτέτζα, σχεδιασμένο από το γνωστό μηχανικό Sforza Palavicini και άλλους, με το αστεροειδές σχήμα του, δεσπόζει της πόλης. Αν και στο παρελθόν είχε γίνει μια λανθασμένη ενέργεια και κατεδαφίστηκαν τα περισσότερα από τα ιδιωτικά κτίσματα, με αποτέλεσμα τη διάλυση του πολεοδομικού ιστού, το φρούριο με σημαντικά επιμέρους μνημεία, διατηρείται σε ικανοποιητική κατάσταση. Συνεχίστηκαν σε συνεργασία με το Δήμο Ρεθύμνου και την Περιφέρεια Κρήτης οι επεμβάσεις αποκατάστασης του κατεστραμμένου κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επιπρομαχώνα του Αγίου Λουκά, της κεντρικής πύλης, της βόρειας πυλίδας και των αποθηκευτικών χώρων, του τεμένους Ιμπραχίμ Χαν, που είχε κτιστεί στη θέση του καθεδρικού ναού. Οι εργασίες συνεχίζονται μέχρι την ολοκλήρωσή τους. Στην πόλη του Ρεθύμνου απο-

Η έπαυλη De Mezzo κατά τις εργασίες αποκατάστασης

Το φρούριο Φορτέτζα του Ρεθύμνου

καταστάθηκε το καθολικό της Μονής του Αγίου Φραγκίσκου με τα παρεκκλήσιά του, που στεγάζει προσωρινά το Αρχαιολογικό Μουσείο του Ρεθύμνου. Επίσης έγιναν επεμβάσεις στο καθολικό της Μονής της Παναγίας των Αυγουστινιανών, που είχε μετατραπεί σε τζαμί, με ανάδειξη του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα του. Ο μεταξύ των δυο μνημείων, μεγάλος ελεύθερος χώρος διαμορφώθηκε από το Δήμο Ρεθύμνου, με τον με την αποκατάσταση σειράς κτισμάτων για κοινωνικές και πολιτιστικές χρήσεις και η περιοχή πήρε μια εντελώς διαφορετική μορφή και χρήση. Το χαρακτηριστικό κτήριο της Λότζιας, που λειτούργησε και ως τζαμί, αποκαταστάθηκε και στεγάζει το πωλητήριο αντιγράφων αρχαίων του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων. Τελευταία έχει τεθεί σε δημόσιο διάλογο από φορείς του Ρεθύμνου το θέμα της ανακατασκευής του πύργου του Ωρολογίου, κάτι που θα μπορούσε πιθανώς να γίνει σε θέση εκτός της παλιάς πόλης. Τέλος αρκετές επεμβάσεις σε μικρότερα κτίρια, αλλά και σε κοινόχρηστους χώρους από το Δήμο

Ρεθύμνου, αλλάζουν προς το καλύτερο την εικόνα του διατηρητέου οικισμού. Πολλά όμως ακόμη θα πρέπει να γίνουν στην κατεύθυνση της εξυγίανσης της πόλης από ασυμβίβαστες επεμβάσεις.

Στην ύπαιθρο του νομού Ρεθύμνου σώζονται αρκετά μνημεία της περιόδου, ιδίως επαύλεις, ενώ παρατηρούνται ισχυρότατες επιρροές του Βενετσιάνικου Μανιερισμού στην τοπική αρχιτεκτονική κατά τους επόμενους αιώνες. Οι επιδράσεις αυτές αναγνωρίζονται ακόμη και στην ορθόδοξη ναοδομία, αλλά και στα μουσουλμανικά τεμένη, που κτίστηκαν μετά την άλωση και τα οποία στο σύνολό τους σχεδόν έχουν αποκατασταθεί (Καρά Μουσά, Ιμπραήμ Χαν). Χαρακτηριστική

Ρέθυμνο, η κεντρική πύλη του Αγίου Φραγκίσκου.

Η Λότζια του Ρεθύμνου

είναι η περίπτωση της Μονής Αρκαδίου, ιδιοκτησίας της οικογένειας Καλλέργη, όπου στην όψη του καθολικού αναγνωρίζονται κατευθείαν επιδράσεις από τα έργα και τα σχέδια αρχιτεκτονικής του Sebastiano Serlio και του Andrea Palladio. Στη Μονή, η οποία υπέστη εκτεταμένες καταστροφές από την εθελοντική ανατίναξη των υπερασπιστών της το 1866, έγιναν εκτεταμένες επεμβάσεις. Αποκαταστάθηκαν τα κτίσματα στις πτέρυγες, συντηρήθηκε η όψη του καθολικού από λαξευτό πωρόλιθο, συντηρήθηκαν τα άμφια και τα άλλα κειμήλια, που και σε αυτά διακρίνονται βενετσιάνικες επιρροές και αποκαταστάθηκε ο χώρος της αποθήκης λαδιού, που στεγάζει το νέο Μουσείο της Μονής. Ένας άλλος ναός της Παναγίας στο κοντινό χωριό Κυριάννα, που κτίστηκε στα βυζαντινά χρόνια και γνώρισε εκτεταμένες επεμβάσεις κατά τη Βενετοκρατία, αποκαταστάθηκε με ανάδειξη των διάφορων οικοδομικών φάσεων.

Τέλος ο νομός Χανίων διασώζει επίσης ένα μεγάλο αριθμό από Βενετσιάνικα μνημεία με κυριότερα την παλιά πόλη των

Χανίων, το σύνθετο οχυρωματικό σύστημα της πόλης και του λιμανιού της Σούδας, μεμονωμένα κτίσματα στην ύπαιθρο και ορθόδοξες μονές και ναούς με ισχυρές επιδράσεις από τη Βενετσιάνικη παρουσία. Η παλιά πόλη των Χανίων συνεχίζει να ακμάζει εδώ και πέντε χιλιετίες στον ίδιο χώρο και διασώζει μια σειρά από σημαντικά μνημεία σχεδόν όλων των εποχών στο χώρο της παλιάς πόλης. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο βομβαρδισμός από τα Γερμανικά αεροπλάνα το 1941 προκάλεσε σοβαρότατες καταστροφές, ότι έγιναν και εδώ επί σειρά δεκαετιών λανθασμένες ενέργειες, από το 1965 ωστόσο και μετά, που η παλιά πόλη χαρακτηρίστηκε σε ιστορικό δια-

Κυριάννα Ρεθύμνου, δυτική όψη ναού Παναγίας

Χανιά, η Βενετσιάνικη πόλη
(2004, Αερολέσχη Χανίων)

τηρητέο μνημείο, γίνονται πολλές προσπάθειες, που διαρκώς εντείνονται, για την προστασία και ανάδειξη του μνημειακού συνόλου.

Το υπουργείο Πολιτισμού έχει πραγματοποιήσει και συνεχίζει μεγάλες απαλλοτριώσεις, ιδίως στο χώρο των Βυζαντινών και Βενετσιάνικων οχυρώσεων, αλλά και μεμονωμένων μνημείων. Πρόσφατα αποκαταστάθηκε μεγάλο τμήμα από το Rivellino del Porto, πιο γνωστό σαν φρούριο Φιρκά, από την τουρκική του ονομασία. Ο χώρος στεγάζει εργαστήρια συντήρησης, αποθήκες αρχαίων και θα φιλοξενεί εκδηλώσεις του ΥΠΠΟ. Παλιότερα αποκαταστάθηκε ο ναός του San Salvatore, που χρησιμοποιείται ως Βυζαντινό και μεταβυζαντινό μουσείο, όπως έχε γίνει και στο παρελθόν με το καθολικό της Μονής του Αγίου Φραγκίσκου, που στεγάζει το Αρχαιολογικό Μουσείο.

Τα τελευταία χρόνια με τη συνεργασία και του Δήμου Χανίων, ο οποίος προχωρεί και σε άλλες ενέργειες ανάπτυξης

χώρων και βασικά έργα υποδομής προχώρησαν αρκετές επεμβάσεις. Πριν από μερικά χρόνια ολοκληρώθηκε στα πλαίσια χρηματοδοτήσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς το Δήμο Χανίων, με σύμβαση με την 28^η ΕΒΑ η αποκατάσταση μιας σειράς μνημείων, όπως είναι οι όψεις του καθολικού της Μονής του Αγίου Νικολάου των Δομηνικανών (τζαμί του *Ηγεμόνα* στη συνέχεια και ορθόδοξος ναός σήμερα), όπου παλιότερα είχε γίνει από το Δήμο η καθαίρεση και ανακατασκευή του υψηλού μινιάρ, μνημείου με έντονες βενετσιάνικες επιδράσεις. Αποκαταστάθηκε επίσης ο κομψός ναός του Αγίου Ρόκκου με την τυπική μανιεριστική αρχιτεκτονική του, ο μικρός ορθόδοξος ναός της Αγίας Ειρήνης με έντονες δυτικές επιδράσεις και η μόνη σωζόμενη από τις τρεις πύλες των Χανίων, η Porta Sabbionara (ή πύλη της Άμμου για τους Έλληνες και Kum Karisi για τους Τούρκους). Σε εξέλιξη με χρηματοδότηση

Χανιά, ναός Αγίου Φραγκίσκου
(Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων)

Χανιά, Βενετσιάνικο μέγαρο

του Δήμου Χανίων είναι και οι εργασίες αποκατάστασης ενός μεγάλου κτίσματος, που είχε χρησιμοποιηθεί πιθανώς ως Ναυαρχείο και αργότερα ως Δημαρχείο. Από τα 11 σωζόμενα νεώρια έχουν αποκατασταθεί τα δυο και ολοκληρώθηκε η άρση της ετοιμοροπίας του μεγάλου συγκροτήματος των επτά νεωρίων, που επιβαρύνθηκε προ ετών από σεισμό. Ήδη ολοκληρώνουμε τη σύνταξη της μελέτης αποκατάστασης και αναμένεται η χρηματοδότηση από το Κοινοτικούς πόρους. Η αρχιτεκτονική μελέτη έχει παραδοθεί στο Δήμο Χανίων.

Το κυριότερο ωστόσο έργο που ήταν σε εξέλιξη, είναι η ανάδειξη των Βυζαντινών και Βενετσιάνικων οχυρώσεων των Χανίων, που είχαν ενταχθεί από το ΥΠΠΟ στο ειδικό καθεστώς του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για Αρχαιολογικά έργα. Προσπαθώντας να αποκατασταθούν λανθασμένες ενέργειες δεκαετιών, προχωρήσαμε σε εκτεταμένες κατεδαφίσεις, αποχωματώσεις, ακόμη και επεμβάσεις στον ιστό της πόλης προκειμένου να ανακτήσουμε το πολύ σημαντικό αυτό έργο, που σχεδιάστηκε από το Michele Sanmichieli και υλοποιήθηκε

μέσα σε εκατό περίπου χρόνια. Στη σοβαρή αυτή προσπάθεια υπήρξε στενή συνεργασία με το Δήμο Χανίων στην αντιμετώπιση των μικρών, ή μεγάλων δυσκολιών, που καθημερινά προέκυπταν. Δυστυχώς, εξαιτίας των «Μνημονίων» ο παραγωγικός αυτός Οργανισμός του Υπουργείου Πολιτισμού καταργήθηκε και η προσπάθεια «έμεινε στη μέση». Επεμβάσεις έχουν πραγματοποιηθεί ακόμη και στις οχυρωμένες νησίδες Σούδα και Γραμβούσα, αλλά και σε άλλα φρούρια, όπως το Castel Selino στην Παλιόχωρα, από την έρευνα του οποίου προέκυψαν ανέλπιστες ποσότητες από σημαντικά ευρήματα. Τέλος υπήρξαν κάποιες σκέψεις σε συνεργασία με την τοπική Αυτοδιοίκηση των Χανίων και της Βενετίας για την ανάδειξη της νησίδας Θοδωρού, όπου γράφτηκε μια από τις πιο ηρωϊκές στιγμές του Κρητικού Πολέμου, όταν το 1645 ο επικεφαλής της φρουράς του φρουρίου Biagio Julian ανατινάχτηκε στον αέρα μαζί με τους εισβολείς.

Η αποκατάσταση και ανάδειξη των μνημείων της Βενετσιάνικης περιόδου της Κρήτης αντιμετωπίζεται ως ένα θέμα

To Rivellino del Porto
(Φρούριο Φιρκά)

Η οχυρωμένη νησίδα της Σούδας

υψηλής προτεραιότητας στα πλαίσια βέβαια των δυνατοτήτων, που υπάρχουν γενικότερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

Ανδριανάκης Μ.Γ., *Η παλιά πόλη των Χανίων*, Αθήνα 1997.

Ανδριανάκης Μ.Γ., Οι οχυρώσεις των Χανίων: Παρελθόν, παρόν και μέλλον, *Ερεισμα*, τεύχ. 38-39, Χανιά 2006, σελ.14-33.

Ανδριανάκης Μ.Γ., Το έργο της Επιστημονικής Επιτροπής Ανάδειξης βυζαντινού και βενετσιάνικου οχυρωματικού περιβάλλου Χανίων, *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης. Πρακτικά της 1ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο 2010.

Ανδριανάκης Μ.Γ., Η πρωτοβυζαντινή ακρόπολη των Χανίων, *Η οχυρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός οικισμός Αναβάτου Χίου* (Πρακτικά Συνεδρίου 26-28 Σεπτεμβρίου 2008), Χίος 2012.

Ανδριανάκης Μ.Γ., Η ανάκτηση και ανάδειξη των οχυρώσεων των Χανίων Κρήτης, *Οχυρωμένες πόλεις. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Λευκωσία 2012, σελ.39-55.

Αρακαδάκη Μ., *Το φρούριο της Σπιναλόγκας, Συμβολή στη μελέτη των επάκτιων και νησιωτικών οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας.*, Τόμοι 1,2, Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2001.

Αρακαδάκη Μ. *Fortezza della Suda: Ιστορικές και αρχιτεκτονικές διερευνήσεις, Κρητική Εστία*, Περίοδος Δ', τ.7, Χανιά 1999, σ.51-111

Δημακόπουλος Ι., Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Συμβολή στη μελέτη τα Αναγεννησιακής Αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16ου και του 17ου αιώνα. Αθήνα 1977.

Δημακόπουλος Ι., Ο Sebastiano Serlio στα μοναστήρια της Κρήτης, ΔΧΑΕ, τόμος Ζ' (1972), σελ 233-245

Μαλτέζου Χ., Η Κρήτη κατά τη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ.2, Κρήτη 1988, σελ.61-105.

Πλάτων Ν., Τα τείχη του Χάνδακος κατά την δευτέραν βυζαντινήν περιόδον *Κρητικά Χρονικά*, τόμ.1 (1947), σελ.239-248.

Σταρίδα Λ. *Η Λέσχη των Ευγενών του Χάνδακα*, Ηράκλειο 2008.

Σταρίδα Λ. *Υπήρχε μια πόλη*, Ηράκλειο 2012.

Στεριώτου Ι., *Οι Βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα*, (διδ.διατριβή) Αθήνα 1992.

Στεριώτου Ι., *Τα Βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16ο και 17ο αι.)*. (Το ιστορικό κατασκευής σύμφωνα με βενετικές αρχαιακές πηγές). Ηράκλειον 1998.

Τζομπανάκη Χ., *Χάνδακας. Η πόλη και τα τείχη*. Ηράκλειο 1996.

Τζομπανάκη Χ., *Η παλιά οχύρωση του Χάνδακα. Συμβολή στη μελέτη της*. Αθήνα 1982.

Τσικνάκης Κ.Η αποστολή του Giuseppe Gerola στην Κρήτη (1900-1902) και η καταγραφή των μνημείων της βενετικής περιόδου, *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Ηράκλειο 2001, σ.561-583.

Andrianakis M. La tutela dei monumenti veneziani a Creta, *Candia e Cipro. Le due isole "maggiori" di Venezia*, Venezia 2010, σ.73-93.

Andrianakis M., Heracleion in Crete, *Heaven and Earth. Cities and countryside in Byzantine Greece*, σελ. 252-263, Athens 2013.

Curuni S.A.-Donati L. *Creta Veneziana*, Venezia 1989.

G.Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, τόμοι I-IV, Venezia MCMV-MCMXXXII-X.

Giapitsoglou K. Monumenti Veneti a Creta. Sulle tracce di Giuseppe Gerola un secolo dopo, *Candia e Cipro...*, Venezia 2010, σ.43-73.

Maltezu Ch. Creta durante la venetocrazia: cenni storici, *Candia e Cipro...*, Venezia 2010, 3-25.

K.Tsiknakis, Giuseppe Gerola a Creta e la registrazione dei monumenti del period veneziano, *Candia e Cipro...*, Venezia 2010, σ.25-43.